

REIS

Het dwalen

‘De dood
in de ogen
kijken, dat
is het begin
van de
oplossing’

Een klimaatcrisis, energiecrisis, stikstofcrisis en asielcrisis: 'We kunnen wel crisisbingo spelen', zegt antropoloog **Jitske Kramer**. Om de crises te bezweren, moet het radicaal anders, schrijft ze in haar boek *Tricky Tijden*. Haar visie in negen inzichten.

De mens is een tribaal wezen

1 'Toen ik drie was verhuisde ik met mijn ouders van Leiden naar het noorden. Ik kwam met een Friese naam en een Leidse r in Groningen terecht. Groningers lachen om Friezen, en met een Leidse r ben je een kakker. Dus in het heel klein, maar voor een kleuter groot, was ik een buitenstaander. Dat bleef me bezighouden als kind: wanneer hoor je erbij en wanneer niet? Als tiener ging ik naar het gymnasium en korfbalde ik fanatiek. Daarna deed ik de Vooropleiding Theater, want ik wilde naar de toneelschool. Ook vanuit de interesse: waarom doen mensen de dingen zoals ze ze doen? Waarom maken ze ruzie als ze op iets onbekends stuiten? Waarom zeggen ze niet, bijvoorbeeld: wat leuk dat jij een andere god hebt? Of: wat leuk dat jij anders praat? Ik herinner me dat ik op mijn verjaardag zag dat mijn vriendengroepen niet mengden. Mijn theatervrienden vonden de korfballers suf. Daar kon ik echt om huilen. Ik dacht: die verschillen, dat is toch alleen maar gaaf?

Uiteindelijk ben ik antropologie gaan studeren. In mijn werk als trainer in teamwerk en leiderschap en facilitator bij conflicten zie ik gelukkig dat de meeste mensen wel behoefte hebben aan contact. Maar er is ook een gevoel van onmacht: hij snapt me niet, zij ziet me niet. Het woord tribaal wordt vaak negatief gebruikt. Een tribale emotie, dat betekent voor veel mensen iets emotioneel barbaars. Denk aan een voetbalhooligan. Maar voor mij als antropoloog is het een neutraal woord. We zijn tribale wezens en dat ontkennen is lachwekkend. We zijn groepsdieren, we houden een hiërarchie aan. Er zijn groeps grenzen die de vraag oproepen wat we doen met die andere groep. En ook binnen de groep zijn talloze verschillen tussen mensen. Ik vind dat mateloos fascinerend.'

Jitske Kramer (1973) is cultureel antropoloog, spreker, trainer en schrijver. Ze richt zich met name op het bedrijfsleven en noemt zichzelf daarom ook wel corporate antropoloog. Ze schreef de boeken *De Corporate Tribe*, *Deep Democracy*, *Jam Cultures*, *Werk heeft het gebouw verlaten* en *Tricky Tijden*, waarin ze de huidige crisistijd duidt. Kramer heeft een relatie met cabaretier-presentator Dolf Jansen, twee kinderen uit een eerdere relatie en woont in Utrecht.

‘Het lijkt
wel of we
belazerd
w¹llen
worden, of
we nemen
het op
z’n minst
voor lief’

Op reis kom je de vreemde in jezelf tegen

'Een aantal jaar geleden was ik bij de Tana Toraja op Sulawesi in Indonesië. Voor hun overledenen moeten ze buffels offeren om ze een goede overtocht te geven naar het hiernamaals. Maar die buffels zijn hartstikke duur, dus duurt het soms wel tien jaar voor ze hun overledenen kunnen begraven. Tot die tijd worden de doden gemummificeerd en worden ze beschouwd als 'ziek'. Ze krijgen eten, worden gewassen en eens in de zoveel tijd is er een selfie-moment. Ik sprak een vrouw die haar overleden man thuis had en daarom de deur niet uit kon. Ze bezocht zelfs haar kinderen niet. Ik dacht: je zult maar aan je overleden man vastzitten, ik moet er niet aan denken. En: hij is toch dood? Maar goed, dat gold voor mij, voor haar is haar man ziek. Zijn ziel is er nog, dus die kan ze niet alleen laten. Juist in zo'n totaal andere context, ontmoet ik mezelf. Ik denk in eerste instantie dat mijn oordeel iets zegt over haar, maar het zegt natuurlijk vooral iets over mij. Over mijn normen en waarden. Ik kijk als het ware in de spiegel. Iedereen zal herkennen dat je bij de eerste ontmoeting met je schoonfamilie denkt: wat doen ze hier raar. Dat komt omdat je het vergelijkt met je eigen familie. Want dat is wat je kent. Daar op Sulawesi realiseerde ik me hoe anders ik naar de dood kijk en hoe belangrijk vrijheid in het maken van mijn keuzes voor mij is.'

We hebben onze samenleving gebouwd op een gemankeerd mensbeeld

'Het idee voor mijn nieuwe boek *Tricky Tijden* ontstond met de observatie dat we in een ongelooflijk verwarrende tijd leven. We hebben crises rond het klimaat, energie, asiel, stikstof, de zorg, het onderwijs, de woningmarkt – we kunnen wel crisisbingo spelen. Om te begrijpen waarom, ben ik me gaan verdiepen in de economie. Ik dacht altijd dat dat iets was dat altijd maar moest groeien, want dat is me altijd verteld. Grondstoffen erin, producten eruit, winst maximaliseren. Als een soort natuurwet. Maar toen ik ging lezen en bijles economie nam, kwam ik erachter hoezeer ook dit een aanname is. Het is een allesbehalve neutraal verhaal, waarbij het achterliggende frame is dat het individu rationele transacties aangaat en hebzucht een deugd is. Nee, dacht ik, een mens is een tribaal wezen, dat ideeën heeft over eerlijkheid en wederkerigheid. Er zijn niet alleen transacties, maar ook verhalen, loyaliteiten en emoties. Het is helemaal geen natuurwet dat economische groei centraal moet staan, we hadden ook spirituele groei centraal kunnen stellen, of de natuur. We hebben onze samenleving gebouwd op een gemankeerd mensbeeld. Tijdens mijn onderzoek besepte ik hoe groot de impact van dit narratief is. Dat streven naar efficiëntie en winstmaximalisatie hebben we de afgelopen decennia op al onze levensterreinen geplakt. Geen wonder dat zo veel jongeren niet goed in het onderwijssysteem passen. Het is een mal, want maatwerk is te duur. Geen wonder dat mensen verbinding missen. Ik was geschokt door dit inzicht. Als antropoloog heb ik een totaal blinde vlek gehad voor mijn eigen cultuur, dat vind ik heel beschamend.'

We zijn onbegrensd geraakt

- 'Die crises zijn tekenen dat we in een overgangstijd zitten. In de antropologie noemen we dat de liminaliteit, van limiet, grens. Ons systeem van economische groei buit de aarde uit en ons als mens ook. Zoals we het deden, kan het niet langer, dat besef is er. Maar we doen alsof alles onbegrensd is en rekken onze grenzen op. We gaan nog harder werken, lijden aan fomo. Bedrijven en overheden lozen gif en buiten uit, manipuleren hun burgers en komen ermee weg. We hebben de kenmerken van liminaliteit in de kern van onze cultuur gebracht. Spelen met grenzen is de norm geworden. Niet voor niets hebben we discussies over grensoverschrijdend gedrag en normvervaging. Het lijkt erop dat we een economisch model hebben gekozen waardoor we permanent liminaal zijn. En dat maakt ons gek. Het drugsgebruik wereldwijd gaat door het dak. Burn-out is een epidemie. De aarde raakt op. Wat maakt deze tijd zo uniek, vroeg ik me af. Ik kwam tot vier dingen. In de jaren zeventig is de waarde van geld en goud losgekoppeld, waardoor er een onbegrensde ruimte is gekomen om geld te creëren. In de jaren tachtig kregen we het internet erbij, een oneindig domein om verhalen te verzinnen en met grenzen te spelen. Daarna kwam globalisering, waardoor we de natuurlijke begrenzing van de groep nog verder verlieten. En nu is er AI. Totale onbegrensdheid in een begrensde wereld, dat is destructief.'

Tricksters zijn onze helden geworden

'Van oudsher is de liminale fase het speelveld van de trickster: een archetype uit de mythologie. Denk aan Pinokkio, Robin Hood, Machiavelli, Jack Sparrow. Tricksters manipuleren de waarheid, schudden op, breken heilige huisjes af. Je hebt ze nodig om tot verandering te komen. In de mythes zijn het amorele wezens, het is aan ons om een moreel oordeel te vellen over hun gedrag. De trickster wordt altijd bevochten door de leider. Die houdt koers. Maar in onze onbegrensde cultuur zijn we tricksters als helden gaan zien. We verwarren trickstergedrag met leiderschapsvaardigheden. Jack Sparrow is de CEO geworden en Pinokkio politiek leider. Dan voel je al, dat is niet zo'n goed idee. Maar dat is wel wat er is gebeurd. In de politiek is het normaal geworden om mensen te vertellen wat ze willen horen om hun stem te krijgen. Restaurants kopen reviews om hoger in de ranking te komen. Met marketingtrucs worden we verleid onzin te geloven. En wij, de kiezers, de klanten, weten dit allemaal. Het lijkt wel of we belazerd willen worden, of we nemen het op z'n minst voor lief. Omdat we ergens toch waardering hebben voor het slimme en manipulatieve, denk ik. Het ambivalente is: de trickster is niet goed of fout, we hebben tricksterstreken nodig om tot verandering te komen. Kunstenaars zijn ook tricksters. Of iemand met een innovatief idee. Mensen die een wereld creëren die er nog niet was. Maar je moet ze niet aan de knoppen laten draaien. Dan heb je een probleem.'

5

‘Ik had een
blinde vlek
voor mijn
eigen cultuur,
beschamend
voor een
antropoloog’

We zijn verdwaald maar niet verloren

‘We zijn cultureel verdwaald, is mijn conclusie. Ik ben op een verdwaalcursus in Engeland gegaan bij *natural navigator* Tristan Gooley. Les één bij verdwalen is: accepteren dat je verdwaald bent. En dat is ook meteen het lastigste. Dat weet ik ook uit mijn persoonlijk leven. Van toen ik in scheiding lag en van toen ik heel ziek was. De grootste strijd was accepteren dat mijn lijf niet deed wat ik wilde. Een jaar lang was ik bezig om de situatie te bestrijden. En achteraf dacht ik: waarom heb ik daar zo lang tegen gevochten? Want pas toen ik de situatie accepteerde, kon het herstel beginnen. Wie in de natuur niet accepteert dat hij verdwaald is, gaat dood, zei Gooley. Maar ook: wie toegeeft verdwaald te zijn, moet de dood in de ogen kijken. Omarmen dat je de weg niet weet en misschien nooit meer gaat vinden. Dus als wij besluiten: zo kunnen we niet langer met de aarde omgaan, dan kijken we de dood in de ogen, want waar moeten we beginnen? En toch is dat het begin van een oplossing. Gooley vertelde ook dat groepjes mensen die verdwaald zijn, vaak ruziën met elkaar. Ze maken elkaar verwijten: als jij dit had gedaan, dan hadden we nu dat probleem niet gehad. Die groepjes mensen gaan ook dood. Dat vond ik een eyeopener, want dat is waar wij nu mee bezig zijn. In zulke situaties staan er altijd mensen op die zeggen de weg te weten. Dat zijn dus de tricksters. Groepjes die de trickster volgen, gaan ook dood, want dat verhaal is bluf, of eigen gewin. Dus we kunnen niet anders dan waarachtig zijn. Zoals toegeven dat de grondstoffen opraken, dat te veel jongeren ongelukkig zijn, dat de helft van de Nederlanders overgewicht heeft en wat de gevolgen daarvan zijn. Het Britse leger heeft een protocol: als je verdwaald bent, moet je eerst theedrinken. Vuur maken. Water vinden. Dan ben je de eerste zeven dagen gered. Ik vind die metafoor zo mooi. Je moet dus de tijd nemen voor bezinning. Geen overhaaste stappen zetten. Misschien gewoon eens heel hard huilen met elkaar. Eerst allemaal die dampende kop thee in handen hebben en zeggen: *we are fucked*. Wat nu?’

‘Jack Sparrow is de ceo geworden en Pinokkio politiek leider – dat is echt geen goed idee’

‘Les één bij verdwalen is meteen de lastigste: accepteren dat je verdwaald bent’

Om te veranderen hebben we een tussenverhaal en rituelen nodig

‘De Yorùbá in West-Afrika hebben een gezegde: in rituelen scheppen we de wereld opnieuw. In momenten van grote verandering geven rituelen houvast en wijzen ze richting. Ze verbinden ons met iets groters dan onszelf, het verhaal van ons bestaansrecht en een gevoel van communitas, gemeenschapszin. De fases die om rituelen vragen, zijn universeel: separatie, liminaliteit en tot slot: integratie. In coronatijd hebben we gezien hoe belangrijk rituelen zijn en wat er gebeurt als de plank wordt misgeslagen. Het separatieritueel was heel duidelijk en goed. Rutte gaf een speech vanuit het torentje en binnen 24 uur waren we in lockdown. We gingen wc-papier halen, hier bij mij in de wijk stonden rijen voor de coffeeshops. En voor je het wist, klaptten we allemaal voor de zorg. Dat is communitas. Maar daarna ging het mis. ‘Het nieuwe normaal’ was een heel slecht tussenverhaal. Rutte had moeten zeggen: ‘We gaan een rare tussentijd in, waarin we dingen zullen doen waarbij we ons boos of verdrietig voelen, maar we kunnen niet anders. Ik hoop dat ik het beste doe, maar ik weet het niet zeker. Wat wel zeker is: er komt een keer een einde aan.’ Dan hadden mensen begrepen dat de QR-codes en *social distancing* niet normaal zijn en niet voor altijd. Dan hadden ze geen eigen verklaringen hoeven zoeken: de Chinezen hebben het gedaan, het zijn de reptielen, het is een complot. Maar het tussenverhaal kwam niet van de grond. Eerst was het *flatten the curve*. Daarna gingen we het virus platslaan. En alles moest samen, want als je niet meedeed, dan was je niet solidair. Dat heeft een wig geslagen waar de samenleving nu nog last van heeft.

Kijk, in een liminale tijd raken we ons verhaal kwijt. Dan zijn er vragen: waarom wij, waarom nu? Daar zijn meestal geen heldere antwoorden op, maar je kunt de vertwijfeling wel goed begeleiden. Dat is niet gebeurd. Het einde van de pandemie waren twee regels in het achtuurjournaal. Dat had een ritueel slotmoment moeten zijn, waarbij Rutte had moeten zeggen: “We zijn er doorheen. Het is ons gelukt. En nu gaan we terugblikken. Waar moeten we sorry voor zeggen? Waar zijn we trots op? Wat nemen we mee?” Want transformeren doet pijn, het is dingen opgeven en daar andere dingen voor terugkrijgen. Terug naar het oude, was ook kul. Na een liminale fase ontstaat een nieuw normaal.’

In de dialoog zit hoop

'Onlangs zei ik in een radioprogramma dat ik het niet onschuldig vond om te praten over "de gewone Nederlander", omdat dat impliceert dat er ook een ongewone Nederlander bestaat. Ik zei dat politici te makkelijk spelen met tweedelingen, zoals stad versus platteland. Dat fragment kwam op X en werd gedeeld door Caroline van der Plas. Ze schreef erbij dat ze vond dat ik met *dedain* sprak, en in een latere tweet sprak ze over aanstellerij. X ontplofte. Ik kreeg honderd berichtjes per kwartier, drie dagen lang. 'Linkse domme kut', en alles wat daarop lijkt. Met groeiende verbazing las ik de opmerkingen en verwijten. Van der Plas tweette op enig moment: 'U en uw bubbel zijn gewend om feitenvrije meningen te spuien.' Toen dacht ik: wow. Een wetenschapper die iets duidt en een volksvertegenwoordiger die dan zo reageert, dat is geen dialoog en slecht voor de democratie. U en uw bubbel, dat is precies het spelen met tweedelingen waar ik kritisch op ben. Natuurlijk moet ik, net als iedereen, moeite doen om andere perspectieven voldoende te zien. Maar elkaar uitsluiten op basis van een bubbel, dat is echt te simpel. Dan zet je iemand vast in een frame.

Ik vond die twitterstorm een ontluisterende ervaring. Mijn vriend, cabaretier Dolf Jansen, zit wekelijks in dit soort dingen, waardoor ik kon relativeren dat het niet over mij als persoon ging. Mensen gaan los op X als een soort hobby, maar als ik zonder cynisme antwoordde, dan was het soms: 'Oh sorry.' Wat ik heftig vond, was het gebrek aan bijval op X vanuit mijn eigen bubbel. Die kwam via de *direct messages*: 'Gaat het wel?' Ondertussen stond ik wel alleen in die online meute. Met een van de PVV-aanhangers waarmee ik op X in gesprek raakte, ben ik gaan eten om elkaars standpunten beter te begrijpen. We waren het over weinig eens, maar we hadden een goed gesprek. Als het lukt om die pijnlijke gesprekken echt aan te gaan en echt te horen wat de ander zegt, en als mens of als groep 'sorry' te zeggen, of oprecht: "Je verwijt me nu iets, maar dat klopt niet", dán geloof ik werkelijk dat er meer perspectief is dan elkaar de tent uit vechten.'

Laten we kindervuren aansteken

'Ik pleit al jaren voor het houden van kampvuurgesprekken. Het kampvuur staat symbool voor in verbinding zijn, voor het echte gesprek. Laatst vertelde iemand me iets moois over de inheemse bevolking van Canada. Zij kwamen voor het nemen van beslissingen altijd samen rond een kampvuur. Bij belangrijke kwesties staken ze ook een klein kampvuur aan, het kindervuur. "Want," zeiden ze, "stel de vraag wat het allerbelangrijkste is in het leven, en iedereen zegt: mijn kinderen. Of de kinderen. Daar houden we het meeste van." Het ontsteken van het kindervuur was een ritueel zodat ze zich zouden blijven herinneren dat ze nooit een besluit wilden nemen dat schadelijk was voor de kinderen. Degene die me dit vertelde, zei: "Wie zou er geen kindervuur willen starten?" Dat was voor mij een beangstigende, maar ook hoopvolle vraag. Want als we elkaar in de ogen kijken, dan zeggen we: niemand, toch? Dus waar zijn de kindervuren? Laten we ze starten, bijvoorbeeld in de grote bedrijven, in de *big oil*, maar ook in het onderwijs en de gezondheidszorg. Directeuren, raden van bestuur, teamleiders: start een vuur, en een kindervuur. Heb echte gesprekken, kijk welke beslissingen die wij vandaag nemen een negatieve impact hebben op de toekomst. Die beslissingen nemen we dus niet meer. Dat is alles. Dat is het hoopvolle.'